

Jacek Wojnicki*

Piotr Swacha**

Dylematy wyboru ustroju społeczno-politycznego w koncepcjach programowych partii parlamentarnych ruchu ludowego w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (w okresie transformacji systemowej)

Dilemmas of the socio-political system in the program concepts of selected people's movement parliamentary parties from Central and Eastern Europe (in the period of systemic transformation)

Abstract: The purpose of the article is to present the dilemmas of socio-political system based on the program concepts of people's movement parliamentary parties from Central and Eastern Europe. The period of analysis covers first years of the systemic transformation, when people's movement parties from Poland, Bulgaria, Hungary and Romania had their parliamentary representation. The research is based on methodological assumptions of content analysis and comparative method. The categorization key included issues concerning: postulated political system; economic order; main directions of foreign policy. People's parties stressed the need to build democratic states, based on the tripartite separation of power, including citizens' civil rights. They opted for a free market economy but permitted state interference, especially in the agricultural sector. In strongly collectivized states the privatization of land was a crucial issue. People's parties also called for changes in international alliances of their countries.

Keywords: people's parties, programs, political system, economy, foreign policy

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie dylematów dotyczących ustroju społeczno-politycznego na podstawie koncepcji programowych parlamentarnych ugrupowań ludowych z Europy Środkowej i Wschodniej. Okres analizy to pierwsze lata transformacji systemowej, gdy ugrupowania ludowe z Polski, Bułgarii, Węgier oraz Rumunii posiadały swoją reprezentację

* Jacek Wojnicki – prof. dr hab., Uniwersytet Warszawski, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4289-989X>, e-mail: jacekwojnicki@uw.edu.pl.

** Piotr Swacha – dr hab., Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8178-4457>, e-mail: piotr_swacha@sggw.edu.pl.

parlamentarną. Badanie zostało oparte na założeniach teoretycznych analizy treści oraz na metodzie porównawczej. Klucz kategoryzacyjny obejmował następujące zagadnienia: postulowany system polityczny, gospodarczy oraz główne kierunki polityki zagranicznej. Partie ludowe akcentowały potrzebę budowy państw demokratycznych, opartych na zasadzie trójpodziału władzy, uwzględniających istnienie rozległych praw obywatelskich. Opowiadały się za gospodarką wolnorynkową, dopuszczając ingerencję państwa w gospodarkę, przede wszystkim w sektorze rolnictwa. W państwach, które podlegały rozległej kolektywizacji ważna była kwestia prywatyzacji ziemi. Partie ludowe wzywały również do wprowadzenia zmian w zakresie sojuszy międzynarodowych.

Słowa kluczowe: partie ludowe, programy, system polityczny, gospodarka, polityka zagraniczna

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji programowych partii parlamentarnych ruchu ludowego w kwestii ustroju społeczno-politycznego po transformacji systemowej przełomu lat 80. i 90. XX w. Odniesiono się do trzech podstawowych grup tematycznych: systemu politycznego, kwestii społeczno-gospodarczych oraz głównych celów polityki zagranicznej. Dokonano porównania koncepcji badanych ugrupowań, jak również zwrócono uwagę na ewolucję poglądów części badanej grupy, co pozwala na wyodrębnienie tytułowych dylematów.

Uwzględniając cezury czasowe badania oraz kryterium posiadania przez ugrupowanie ludowe reprezentacji parlamentarnej, do analizy włączono programy następujących partii – w przypadku Polski: Polskiego Stronnictwa Ludowego „Odrodzenie” (PSL „O”), Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL), Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” (PSL „S”), Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wilanowskiego”, Polskiego Stronnictwa Ludowego „Mikołajczykowskiego”, Polskiego Stronnictwa Ludowego „Porozumienie Ludowe” (PSL-PL), Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego (SLCh), Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego (SKL)¹; w odniesieniu do wybranych państw Europy Środkowej i Wschodniej: Partii Drobnych Rolników (*Független*

1 W latach 1989–1991 ugrupowania ludowe posiadały swoją reprezentację parlamentarną, ponieważ ich reprezentanci weszli do parlamentu z ramienia Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego lub Komitetów Obywatelskich (Sekcja Rolna Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego). Na temat powstania oraz wyników wyborczych partii ludowych od 1989 r. w Polsce zob.: P. Swacha, *Elity parlamentarne ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce (1989–2001)*, Warszawa 2019, s. 105–136.

Kisgazdapárt – FKGP) na Węgrzech, Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego (*Bălgarski Zemedelski Narodni Săjuz* – BZNS) oraz Partii Narodowo-Chłopskiej w Rumunii (*Partidul Național Țărănesc* lub *Partidul Național-Țărănist* – PNTȚ).

1. Metody i techniki badawcze

W badaniu posłużono się założeniami analizy treści oraz metody porównawczej (komparatystycznej). Porównań dokonywano między założeniami programowymi ugrupowań ogłaszanych w objętym analizą okresie, uwzględniając zagadnienia dotyczące postulowanego systemu politycznego, ładu gospodarczego oraz głównych kierunków polityki zagranicznej. W odniesieniu do wyselekcjonowanych na tej podstawie części programów zastosowano jednolity klucz kategoryzacyjny, obejmujący podział na kategorie według głównych wątków tematycznych zawartych w treści. W aspekcie dylematów systemowych wyróżniono: postulowane zasady ustrojowe (wprowadzenie nowej konstytucji, relacje między poszczególnymi organami władzy) oraz wizję struktury samorządu terytorialnego. W odniesieniu do sfery ekonomicznej uwzględniono: ideologiczne podstawy ładu gospodarczego, stosunek do zasad wolnorynkowych i możliwości ingerencji państwa w procesy gospodarcze oraz projektowaną politykę rolną państwa. W kwestii relacji międzynarodowych w zakres porównania włączono poglądy na: relacje z sąsiadami, sojusze polityczno-militarne oraz integrację europejską.

Kierując się dbałością o czytelność tekstu, przyjęto strukturę, w której najpierw dokonano komparatystyki programów polskich ugrupowań ludowych, a następnie odniesiono je do postulatów programowych partii chłopskich z Węgier, Rumunii oraz Bułgarii. Wynika to z dwóch głównych przesłanek: po pierwsze z większej liczby ugrupowań ludowych z Polski, których programy zostały poddane analizie; po drugie z różnych terminów wyborów w Europie Środkowej i Wschodniej, a w związku z tym różnych okresów ogłaszania programów przez partie polityczne. Część artykułu dotycząca partii ludowych spoza Polski, z uwagi na mniejszą liczbę dostępnych w Polsce prac poświęconych przekształceniom partii w objętych badaniem państwach, wzbogacona została o odniesienia do najważniejszych wy-

darzeń kształtujących ruch ludowy w Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech na początku lat 90. XX w.

2 Ugrupowania ludowe w Polsce

Przedstawiając w ujęciu komparatystycznym dylematy wyboru ustroju politycznego wyłaniające się z programów ugrupowań ludowych, należy zwrócić uwagę na podobieństwa i różnice w proponowanych modelach. W odniesieniu do partii agrarnych funkcjonujących w Polsce, niezależnie od ich rodowodu historycznego² wszystkie opowiadały się za systemem politycznym określanym mianem demokracji liberalnej³. Postulat zbudowania systemu opartego na trójpodziale władzy, w którym rządzący wyłaniani są poprzez wolne, rywalizacyjne wybory, a obywatele posiadają szeroki wachlarz swobód obywatelskich, eksponowano szczególnie w programach ogłaszanych na przełomie 1989 i 1990 r. Przywoływane odniesienia można odnaleźć w funkcjonujących w owym czasie dokumentach PSL „Odrodzenie”/PSL⁴; PSL „Wilanowskiego”⁵, PSL „Mikołajczykowskiego”⁶ oraz PSL „Solidarność”⁷. Wspólnym elementem występującym w programach wymienionych partii było również wyraźne opowiedzenie się za koniecznością uchwalenia nowej konstytucji⁸.

Twórcy programów ugrupowań ludowych byli zgodni w kwestii zasad wyboru prezydenta, uznając, że głowa państwa powinna być

- 2 W omawianym segmencie sceny politycznej można wymienić nurt postzeteselowski oraz post-solidarnościowy.
- 3 Jak zaznacza Andrzej Antoszewski, ten system rządów „kojarzy element demokratyczny (rywalizacyjne wybory) z elementem liberalnym (ochrona jednostki i mniejszości politycznych przed nadużyciami władzy)”. A. Antoszewski, *System polityczny RP*, Warszawa 2012, s. 53.
- 4 *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (projekt)*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991*, cz. 1, red. I. Ślodkowska, Warszawa 1995, s. 37; *Jakiej chcemy Polski. Dokumenty programowe*, Warszawa 1991, s. 16.
- 5 *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 13, s. 3.
- 6 *Projekt programu PSL (Mikołajczykowskiego)*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 15, s. 1.
- 7 *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 10, s. 3.
- 8 W odniesieniu do okresu przed wprowadzeniem nowej ustawy zasadniczej oryginalny pomysł przedstawiło PSL „Mikołajczykowskie”. W projekcie programu z 1990 r. kierownictwo tego odłamu ruchu ludowego stwierdzało, że „w Polsce w okresie przejściowym powinna obowiązywać konstytucja marcowa z 1921 r.”. *Projekt programu PSL (Mikołajczykowskiego)*... s. 1.

wyłaniana w drodze wyborów powszechnych⁹. Proponowali jednak zróżnicowane kompetencje szczegółowe prezydenta, które ujawniały w tym segmencie sceny politycznej wystąpienie dylematu – czy formujący się system powinien być zbliżony do modelu parlamentarno-gabinetowego, czy do semiprezydenckiego? Treść programów wszystkich ugrupowań, które zostały poddane analizie (również PSL „Porozumienie Ludowe”; SLCh, a następnie SKL), wskazuje, że partie agrarne uważały Sejm za naczelny organ władzy ustawodawczej, posiadający liczne uprawnienia kontrolne wobec egzekutywy.

W zróżnicowany sposób postrzegano prawo prezydenta do ingerowania w prace Sejmu bądź rozwiązywania izby niższej parlamentu oraz pozycję rządu pośród naczelnych organów władzy. PSL „Mikołajczykowskie” wyrażało pogląd, że „naczelnym organem wykonawczym” powinien być rząd, ale prezydentowi, oprócz tradycyjnych funkcji reprezentacyjnych, nadawano również kompetencje: powoływania Rady Ministrów (która musiała uzyskać poparcie większości sejmowej); koordynowania prac naczelnych organów władzy; rozwiązywania Sejmu w przypadku niemożności zbudowania poparcia większości posłów wobec Rady Ministrów oraz „zgłaszania poprawek do ustaw”¹⁰. Wprowadzenie do ustroju możliwości rozwiązania Sejmu przez prezydenta postulowało także PSL, przypisując omawianą kompetencję głowie państwa również w sytuacji nieuchwalenia ustawy budżetowej w terminie oraz gdyby Sejm blokował możliwość wykonywania zadań przydzielonych prezydentowi przez konstytucję. Ponadto nurt postzeteselowski w stosunku prezydenta do Sejmu i rządu opowiadał się za nadaniem głowie państwa prawa do: desygnowania kandydata na premiera; zwrócenia się do Sejmu o odwołanie prezesa Rady Ministrów; zwoływania posiedzeń rządu i przewodniczenia im oraz prawa weta wobec ustaw lub skierowania ich do Trybunału Konstytucyjnego¹¹. Propozycję PSL, pomimo nadania głowie państwa szeregu

9 Jedynie w deklaracji krótko istniejącego PSL „Wilanowskiego” nie wspomniano w żaden sposób o prezydencie. *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt...*, s. 3.

10 Szczegółowego trybu tego procesu nie przedstawiono. *Projekt Programu PSL (Mikołajczykowskiego)...*, s. 1.

11 PSL przypisywało prezydentowi również szereg zadań w kontekście reprezentowania państwa i powoływania oraz odwoływania przedstawicieli dyplomatycznych RP w innych państwach, przyjmowania listów uwierzytelniających; nadawania odznaczeń, zwierzchnictwa nad siłami

uprawnień wykraczających poza zwyczajowo przyznawane w systemie parlamentarno-gabinetowym, z uwagi na eksponowane znaczenie Sejmu i rządu nadal należy uważać za odmianę tego modelu¹².

W środowisku ludowców postsolidarnościowych dominowało przekonanie o wzmocnieniu kompetencji premiera i rządu w stosunku do uprawnień prezydenta. Za „silnym rządem” opowiadano się w dokumentach wyborczych Krajowego Komitetu Wyborczego Porozumienia Ludowego (KKW PL), którego główny człon stanowiły rolnicza „Solidarność” oraz PSL „Solidarność”. Jednocześnie w koncepcji wypracowanej przez KKW PL funkcje prezydenta zredukowano do roli „strażnika interesów państwa i reprezentanta Polski na zewnątrz”¹³. Powyższą koncepcję grupa skupiona wokół Józefa Śliśza powtórzyła również, ogłaszając program utworzonego w 1997 r. (i wchodzącego w skład Akcji Wyborczej Solidarność) Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego. Twórcy programu SKL podkreślali, że Sejm posiadał zbyt rozbudowane kompetencje kontrolne wobec Rady Ministrów¹⁴. Proponowano ich redukcję poprzez: stworzenie możliwości odwołania jedynie całego rządu, a nie poszczególnych ministrów, ponadto tylko w drodze konstruktywnego wotum nieufności; wprowadzenie „wymogu kontrasygnaty premiera dla aktów prezydenckich” oraz „zapewnienie rządowi większego niż dotąd wpływu na ustawodawstwo”¹⁵.

zbrojnymi. Szczegółowy opis kompetencji prezydenta w kontekście np. funkcji reprezentacyjnych, w porównaniu do pozostałych partii ludowych, wynikał z faktu, że PSL wraz z Unią Pracy przygotowało własny projekt konstytucji. Syntetycznie omawiane założenia przedstawił: J. Szamiek, *Polskie Stronnictwo Ludowe 1990–2005*, Warszawa 2016, s. 243–244.

- 12 W programie ogłoszonym przed wyborami 2001 r. PSL nie wypowiadało się w żaden sposób na temat kompetencji naczelnych organów władzy. *Czas na zmianę... Program społeczno-gospodarczy PSL*, [w:] *Wybory 2001. Partie i ich programy*, red. I. Ślodka, Warszawa 2002, s. 127–172.
- 13 *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. I. Ślodka, Warszawa 2001, s. 161.
- 14 Według kierownictwa ludowych konserwatystów władza ustawodawcza nie powinna posiadać innej możliwości zmiany premiera przed zakończeniem kadencji parlamentu jak poprzez konstruktywne wotum nieufności. *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, [w:] *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut*, Warszawa 1998, s. 10. W kontekście środowiska związanego z Józefem Śliśzem ciekawostką jest, że w 1993 r. w programie Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego w odniesieniu do modelu ustrojowego użyto nazwy „prezydencko-parlamentary”. W przywołanym programie nie przytoczono jednak żadnych szczegółowych kompetencji prezydenta, świadczących o powierzeniu mu prymatu nad parlamentem i rządem. *Broszura wyborcza SLCh 1993*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Ślodka, Warszawa 2001, s. 53.
- 15 *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, [w:] *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program...*, s. 11.

Partie ludowe przedstawiały odmienne koncepcje dotyczące konstrukcji parlamentu oraz struktury samorządu terytorialnego. W odniesieniu do obu omawianych kwestii zarysowywały się widoczne różnice w postulatach PSL oraz ugrupowań, które można zaliczyć do grupy partii ludowych wywodzących się z nurtu postsolidarnościowego. Cechą wspólną wszystkich programów było poparcie decentralizacji państwa, restytucji samorządu terytorialnego, a następnie nadanie mu odpowiedniego zakresu działań, opartego na zasadzie pomocniczości. SLCh i SKL forsowały jednak podział trójstopniowy, zakładający funkcjonowanie szczebla powiatowego¹⁶. Ideolodzy PSL opowiadali się za stworzeniem dwóch szczebli samorządu – bez wyodrębnienia powiatów¹⁷. Idea decentralizacji państwa w programie PSL znajdowała również odzwierciedlenie w proponowanej konstrukcji parlamentu. Przywoływane ugrupowanie postulowało zastąpienie Senatu organem o nazwie Izba Samorządowa (IS), który miał stanowić „reprezentację samorządów wszystkich rodzajów”¹⁸. W procesie legislacyjnym IS mogła odrzucić ustawę proponowaną przez Sejm bądź zaproponować poprawki¹⁹. Inicjatywę ustawodawczą IS planowano znacznie ograniczyć – z projektem ustaw mogła ona występować jedynie jako całość²⁰.

Poddając analizie porównawczej treść programów ugrupowań ludowych odnoszących się do wizji ustroju gospodarczego, wyróżnić można główne grupy tematyczne, wokół których najczęściej koncentrowała się podejmowana problematyka. Pierwszą stanowiło odwołanie do wartości i idei, które można traktować jako próbę syntetycznego określenia preferowanego przez poszczególne partie ładu gospodarczego. W omawianym obszarze tematycznym wśród ugrupowań ludowych występowała więź polegająca na przywoływaniu w dokumentach pro-

16 Ibidem, s. 16; *Broszura wyborcza SLCh 1993...*, s. 53.

17 M. Klimek, *Samorząd terytorialny w deklaracjach ideowych i praktyce politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego w III Rzeczypospolitej*, Lublin 2013, s. 203.

18 Koncepcję utworzenia IS postulowano w kolejnych programach PSL, ale była również omawiana w czasie dyskusji nad projektem konstytucji. Archiwum Sejmu, *Wystąpienie A. Łuczaka podczas obrad Zgromadzenia Narodowego w dniu 22 września 1994*, [http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf](http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf/[22.04.2020]) [22.04.2020].

19 Odrzucenie wniosku Izby Samorządowej wymagało uzyskania w Sejmie kwalifikowanej większości dwóch trzecich głosów. Ibidem.

20 Jak zaznaczał A. Łuczak, „Sejm jest uprzywilejowany: inicjatywę ustawodawczą mają posłowie, a nawet jesteście skłonni uprawnienie to przyznać pojedynczemu posłowi”. Ibidem.

gramowych doktryny agraryzmu oraz założeń społecznej nauki Kościoła katolickiego. Oba źródła wartości przytaczały w koncepcjach gospodarczych zarówno kształtujące się na początku lat 90. partie ludowe i komitety wyborcze grupujące środowiska chłopskie wywodzące się z nurtu postsolidarnościowego, jak i nurt postzetaselowski od utworzenia w 1989 r. PSL „Odrodzenie”²¹. W odniesieniu do agraryzmu dostrzec można inne rozumienie przywoływanej doktryny – koncepcje PSL „Mikołajczykowskiego” były silnie inspirowane przez założenia ekonomiczne programu ludowców z 1946 r., podczas gdy PSL (utworzone w maju 1990 r.) promowało jego zmodyfikowaną – i jak zaznaczano, przystosowaną do „wymogów rewolucji naukowo-technicznej” – wersję, określaną od 1993 r. mianem „neoagroryzmu”²². Odniesienie do społecznej nauki Kościoła katolickiego obecne było w programach wszystkich ugrupowań chłopskich w badanym okresie, podczas gdy agraryzm z czasem przestał być przywoływany przez środowisko wywodzące się z PSL „Solidarność”, co związane było z kolejnymi aliansami tego środowiska z konserwatystami.

Przytaczane tło teoretyczne warunkowało krytyczny stosunek ogółu parlamentarnych ugrupowań ludowych do doktryny liberalizmu, przy czym zdecydowanie antyliberalny dyskurs prezentowało PSL, a umiarkowanie negatywny wszystkie ugrupowania ludowe z wyjątkiem środowiska skupionego wokół Józefa Ślisza. W odniesieniu do grup wywodzących się z PSL „Solidarność” dostrzec można stopniową ewolucję postrzegania omawianej doktryny. W okresie funkcjonowania w ramach KKW Porozumienie Ludowe stanowisko przywoływanej partii było podobne do poglądów wyrażanych w programach innych ugrupowań ruchu ludowego, a od powstania SLCh, a następnie SKL widoczna była coraz większa akceptacja założeń neoliberalnych, dotyczących systemu podatkowego, międzynarodowych relacji

21 *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt...*, s. 3; *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”...*, s. 3; *Projekt Programu PSL (Mikołajczykowskiego)...*, s. 1; *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie. Podstawowe dokumenty. Skład władz, 27 listopada 1989* [b.m.w.], s. 3–5; T. Kuczur, *Polityczny ruch ludowy w Polsce – transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne*, Toruń 2005, s. 193.

22 *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 146.

gospodarczych, kwestii ingerencji państwa w procesy gospodarcze²³. W 1993 r. SLCh proponowało rewolucyjne podejście do założeń budżetowych, opowiadając się za zakazem wydatkowania przez państwo większych środków „niż może zebrać w formie podatków”²⁴. Przywołany postulat stanowił odwrotność koncepcji PSL wyrażanych w 1991 i 1993 r., gdy zbyt restrykcyjną politykę monetarną państwa uważano za jedną z głównych przyczyn problemów ekonomicznych²⁵. SKL i PSL prezentowały również przeciwstawne poglądy na kwestię prywatyzacji majątku państwowego. Według konserwatywnych ludowców prywatyzacja prowadzi do zwiększenia efektywności ekonomicznej, zmniejsza wpływ polityków na gospodarkę, jest „podstawowym i integralnym czynnikiem transformacji”²⁶. W programach PSL wobec prywatyzacji zawsze wypowiedziano się w zachowawczy sposób. Zaznaczano, że nie powinna być prowadzona w sposób „niekontrolowany i chaotyczny”, nie może prowadzić do utraty „suwerenności gospodarczej” państwa, nie powinna być traktowana dogmatycznie – jako cel sam w sobie.

Stosunek do założeń wolnorynkowych widoczny był również w praktyce działania ugrupowań ludowych. Parlamentarzyści obu nurtów ruchu ludowego poparli przyjęcie tzw. planu Balcerowicza, jednak jeszcze w pierwszej połowie 1990 r., obserwując pogarszającą się sytuację polskiego rolnictwa, tak przedstawiciele PSL, jak i grupy ludowców z Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego formułowali postulaty podjęcia osłonowych działań wobec rolnictwa²⁷. Do wyborów 1991 r. zarówno KKW Porozumienie Ludowe, jak i PSL zwracało uwagę na potrzebę zmian w polityce gospodarczej firmowanej przez Leszka Balcerowicza, co w przypadku jeszcze PSL „Odrodzenie” objawiło się między innymi w ogłoszeniu tzw. Korekcyjnego programu

23 *Broszura wyborcza SLCh...*, s. 54; *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 25–28.

24 *Broszura wyborcza SLCh...*, s. 54.

25 *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 97; *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 165–166.

26 *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 28.

27 J. Wojnicki, *Ustrój społeczno-gospodarczy według partii i ugrupowań ludowych po 1989 roku*, „Myśl Ludowa” 2015, nr 7, s. 44; P. Swacha, *Elity parlamentarne...*, s. 293.

gospodarczego²⁸. Od 1991 r. krytyka liberalnego modelu ekonomicznego była stałym elementem programów PSL.

Z uwagi na profil objętych badaniem ugrupowań główne części koncepcji partii ludowych zawsze poświęcone były rolnictwu i gospodarce żywnościowej. W omawianym segmencie gospodarki proponowane przez partie ludowe rozwiązania najbardziej odbiegały od zasad liberalnych. W odniesieniu do struktury agrarnej istniała zgodność między wszystkimi ugrupowaniami, że ustrój rolny w Polsce powinien opierać się na gospodarstwach rodzinnych. Różnice dotyczyły poglądów na współwystępowanie innych form własności ziemi. PSL od programu przyjętego jeszcze jako PSL „Odrodzenie” stało na stanowisku, że oprócz preferowanych gospodarstw rodzinnych powinny również istnieć gospodarstwa państwowe, spółdzielcze²⁹ oraz wielkoobszarowe³⁰. Zakładano, że gospodarstwa rodzinne powinny być powiększane, czemu miała służyć postulowana przed wyborami 1991 r. zmiana prawa w zakresie dzierżawy gruntów³¹ oraz zapowiadana w 1993 i 1997 r. aktywna rola Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP)³². Nurt postsolidarnościowy zdecydowanie opowiadał się za prywatyzacją gospodarstw państwowych, dopuszczając jedynie utrzymanie przez państwo ziemi w celu prowadzenia specjalistycznych upraw i hodowli. Postulowano rozbudowę i promowanie „autentycznej” spółdzielczości w sektorze rolno-spożywczym.

Przedstawiciele zarówno PSL, jak i postsolidarnościowych partii ludowych opowiadali się za działaniami osłonowymi wobec polskiego rolnictwa. Zgodność poglądów w omawianym obszarze była widoczna szczególnie w programach ugrupowań w okresie do wyborów 1993 r. Ludowcy postulowali uruchomienie odpowiednich kredytów, pomoc w zapewnieniu rolnikom rynku zbytu na produkty rolne,

28 *Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”. W trosce o jutro Polski. Korekcyjny program gospodarczy PSL „Odrodzenie”*, [w:] K. Olesiak, *Kto kupczy polską wsią... Z Kazimierzem Olesiakiem rozmawia Jan Machyňa*, Warszawa 1992.

29 Zwracano uwagę na konieczność „odbudowy autentycznej spółdzielczości w rolnictwie”, a nie utrzymania modelu z okresu PRL. *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 184.

30 *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 171.

31 *Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 85; *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 183.

32 *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 98; *Wież i rolnictwo w programie społeczno-gospodarczym PSL u progu XXI wieku*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2004, s. 178.

ochronę rynku wewnętrznego poprzez cła. W odniesieniu do rolnictwa program odmienny od proponowanego przez inne ugrupowania ruchu ludowego zaprezentowało SKL. Ingerencje państwa w gospodarce rolno-spożywczej dopuszczono w „dziedzinie inwestycji infrastrukturalnych”, postulowano również podjęcie działań przez rząd poprzez „wyspecjalizowane agendy (agencje)”³³. Polityka rolna miała – według SKL – ulec decentralizacji poprzez zwiększenie udziału samorządów, organizacji społecznych, inkubatorów przedsiębiorczości i regionalnych „rolniczych służb doradczych” w zarządzaniu omawianym sektorem. Specjalne miejsce w reformowaniu polskiego rolnictwa przyznano jednak instytucjom rynkowym. W tym kontekście wymieniano giełdy rolno-towarowe, które miały sprawować funkcję „barometru ekonomicznego i »mózgu« gospodarki rynkowej”³⁴.

Dokonując analizy porównawczej fragmentów programów partii ludowych dotyczących głównych celów polityki zagranicznej, należy zwrócić uwagę na dwie kwestie. Pierwszą jest zasadnicza zmiana otoczenia międzynarodowego Polski – w krótkim okresie, do końca 1991 r., doszło do rozwiązania Układu Warszawskiego, Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, przestał istnieć Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, powstało jedno państwo niemieckie. Drugi element to zróżnicowane zainteresowanie problematyką międzynarodową różnych ugrupowań ludowych. W tym aspekcie widoczna jest znacząca dysproporcja pod względem objętości treści poświęconych polityce zagranicznej w dokumentach programowych. Omawiana problematyka zawsze zajmowała wielokrotnie więcej miejsca w materiałach PSL oraz SKL niż pozostałych ugrupowań ludowych.

W okresie przełomu lat 80. i 90. XX w. żadna spośród istniejących w owym czasie partii agrarnych nie opowiedziała się za zachowaniem ówczesnego położenia międzynarodowego Polski oraz utrzymaniem podziału Europy. Unifikację polityczną Starego Kontynentu popierało zarówno PSL „Odrodzenie”, jak i PSL „Solidarność”, jednak ugrupowanie wywodzące się z ZSL apelowało o rozwiązanie nie tylko Układu Warszawskiego, ale również Paktu Północnoatlantyckiego. Twórcy programów obu wymienionych ugrupowań byli w już w 1989 r. zgod-

33 *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 9.

34 *Ibidem*, s. 39 i 40.

ni, że Polska powinna brać udział w procesie integracji europejskiej. Koncepcje przywoływanych partii zawierały również niemal identyczne sformułowania o potrzebie wyzbycia się ideologii w relacjach z ZSRR, przy czym PSL „Odrodzenie” apelowało również o zacieśnianie „współpracy z sąsiadującymi z naszym krajem republikami, tj. Litwą, Białorusią i Ukrainą”. Elementem wyróżniającym program nurtu postzeteselowskiego z jesieni 1989 r. było przypisanie w kontekście bezpieczeństwa Polski „szczególnej wagi problematyce niemieckiej”, podkreślenie znaczenia relacji ze Stanami Zjednoczonymi oraz utrzymanie „tradycyjnych stosunków przyjaźni z Włochami i Francją”³⁵. Znikome zainteresowania sprawami międzynarodowymi przejawiały PSL „Wilanowskie” oraz PSL „Mikołajczykowski”³⁶.

Od 1991 r. dyskusje w zakresie kierunku polityki zagranicznej Polski oscyływały przede wszystkim wokół kwestii ewentualnej akcesji Polski do Wspólnot Europejskich/Unii Europejskiej oraz Paktu Północnoatlantyckiego. W odniesieniu do NATO poglądy prezentowane przez PSL, PSL „Solidarność”/SLCh, PSL-PL oraz SKL wpisywały się w konsensus wypracowany przez wszystkie liczące się w Polsce ugrupowania polityczne³⁷. Członkostwo Polski w Sojuszu Północnoatlantyckim oraz Unii Zachodnioeuropejskiej uznane zostało za jeden z celów polityki zagranicznej rządu Waldemara Pawłaka³⁸. Postrzeganie pełnego członkostwa w omawianej strukturze zostało przedstawione jako priorytet w budowaniu bezpieczeństwa Polski również w programie PSL przed wyborami 1997 r.³⁹ Bardziej rozbudowaną koncepcję, nie tylko przystąpienia, ale i przyszłego funkcjonowania Polski w NATO, przedstawiło SKL. Według konserwatywnych ludowców rozszerzenie NATO na wschód daje Polsce gwarancje niezależności od Federacji

35 *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (projekt)...*, s. 42; *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”...*, s. 3.

36 W przypadku obu ugrupowań przywołano ogólne stwierdzenia o potrzebie przebudowania relacji między państwami w oparciu o zasady przyjaźni, bezpieczeństwa i równouprawnienia. *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt...*, s. 3; *Projekt programu PSL (Mikołajczykowski)...*, s. 1.

37 „Jedność i konsekwencję” polskich polityków w „toku batalii o przystąpienie do NATO” podkreśla: R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 127.

38 Archiwum Sejmu, *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania rządu wraz z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania*, 2. posiedzenie Sejmu w dniu 8 listopada 1993, 1 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> [25.08.2018].

39 *Dokumenty programowe z V kongresu PSL*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 191.

Rosyjskiej, ale również nakłada na Polskę „część odpowiedzialności za bezpieczeństwo europejskie”. Liderzy SKL przewidywali, że Stany Zjednoczone będą w przyszłości obniżały swoje zaangażowanie w Europie, w związku z czym Polska przyjmie rolę nie tyle „podopiecznego, co nowego partnera”. Według koncepcji SKL nakładało to konieczność prowadzenia aktywnej polityki wschodniej, tak aby Polska nie była „frontowym bastionem NATO na wschodzie”⁴⁰. Proponowanym przez SKL rozwiązaniem było podejmowanie zabiegów w celu włączenia Ukrainy w struktury zachodnie. Wschodniego sąsiada uważano za kluczowe państwo w zapewnieniu równowagi w Europie Środkowo-Wschodniej⁴¹.

Podtrzymanie dobrosąsiedzkich stosunków ze wschodnimi sąsiadami było również postulatem przedstawianym przez inne ugrupowania ludowe. PSL formułowało tezę o Polsce jako pomoście między Wschodem a Zachodem Europy i zwracało uwagę na konieczność współpracy gospodarczej z byłymi republikami radzieckimi⁴².

Parlamentarne ugrupowania ludowe opowiadały się za przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Od 1991 r. wizja integracji europejskiej ugrupowań ruchu ludowego, które wspominały o modelu wspólnoty, była podobna. W programach silnie akcentowany był postulat zachowania suwerenności państwa i równych zasad dla wszystkich członków UE oraz utrzymania wartości kulturowych i tradycji narodowej⁴³.

Partie ludowe w kontekście przystąpienia Polski do Unii Europejskiej zwracały uwagę na aspekt gospodarczy integracji, w tym warunki

40 *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 6 i 20.

41 A. Krawcewicz, *Polityka wschodnia w koncepcjach Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2014, nr 2, s. 232.

42 *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001, s. 117.

43 *Jakiej chcemy Polski...*, s. 18; *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego...*, s. 160; *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 192; *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 20. Poparcie dla projektu „Europy Ojczyzn” wystąpiło również w programie Akcji Wyborczej Solidarność, do której należało SKL. *Program Akcji Wyborczej Solidarność*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 107; Również PSL było określane jako zwolennicy przytoczonego modelu integracji. T. Kozień, *Ludowa i narodowa wizja integracji europejskiej u progu XXI wieku*, „Myśl Ludowa” 2009, nr 1, s. 31; A. Indraszczyk, *Polski ruch ludowy wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2014, s. 357; P. Swacha, *Integracja europejska i współpraca regionalna w koncepcjach programowych parlamentarnych partii ludowych w Polsce (1989–2004)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2019, nr 3, s. 168.

dla polskiego rolnictwa. Ogólnie do omawianych treści odnosiło się PSL-PL w 1993 r. Rozbudowane koncepcje przedstawiły PSL oraz SKL. Ugrupowanie, którego prezes Waldemar Pawlak – jako premier rządu – złożył wniosek o akcesję Polski do Unii Europejskiej w kwietniu 1994 r.⁴⁴, wyrażało pogląd, że włączenie polskiej gospodarki do unijnej jest koniecznością rozwojową. Dostrzegano jednak również zagrożenia, które upatrywano w przyjęciu koncepcji integracji opartej na „fundamentalizmie liberalnym”⁴⁵. Potrzebę podjęcia działań dostosowawczych, „adaptacyjnych oraz restrukturyzacyjnych” w celu „ochrony polskich interesów” gospodarczych, w tym rolnictwa, PSL poruszyło w programie z 1997 r.⁴⁶ Cztery lata później ponownie wyrażono pogląd, zgodnie z którym celem przystąpienia do UE ma być „umocnienie narodowych interesów gospodarczych”, co określano jako „integrację strategiczną”, a nie „bierne włączenie naszej gospodarki w większą wspólnotę” („integracja wcieleniowa”)⁴⁷. Możliwość rozwoju polskiego rolnictwa upatrywano w objęciu omawianego sektora gospodarki od momentu akcesji „Wspólną Polityką Rolną, w tym dopłatami bezpośrednimi i funduszami strukturalnymi, na zasadach dotychczas obowiązujących w całej Unii”⁴⁸.

Konieczność przygotowania polskiej gospodarki, w tym rolnictwa, do akcesji podnosiło również SKL. W omawianym kontekście za główne wyzwanie uznano dostosowanie rolnictwa do „twardych reguł wolnego rynku”; uregulowanie kwestii własności gruntów i wsparcie ich komasacji; uświadomienie korzyści z integracji „wielu sektorów rolnictwa”; wyszkolenie kadr reprezentujących omawiany sektor w UE oraz „przygotowanie polskich rolników, przetwórców i handlowców do reguł obowiązujących w Europie”⁴⁹.

44 A. Indraszczyk, *Polski ruch ludowy wobec integracji...*, s. 332.

45 *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 175.

46 *Dokumenty programowe z V Kongresu PSL...*, s. 191–192.

47 *Czas na zmianę...*, s. 147.

48 *Ibidem*.

49 *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 37.

3. Partie ludowe na Węgrzech, w Bułgarii oraz w Rumunii

Na tym tle warto prześledzić postulaty programowe innych partii agrarnych w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Przedmiotem naszej analizy uczynimy trzy ugrupowania, odgrywające dość istotną rolę na scenie politycznej Węgier, Bułgarii oraz Rumunii. Należą do nich: Partia Drobnych Rolników (*Független Kisgazdapárt* – FKGP) na Węgrzech, Bułgarski Ludowy Związek Chłopski (*Bългарски Zemedelski Narodeni Săjuz* – BZNS) oraz Partia Narodowo-Chłopska w Rumunii (*Partidul Național Țărănesc* lub *Partidul Național-Țărănist* – PNȚ). Ugrupowania te działały w okresie międzywojennym i – z wyjątkiem węgierskiego – powstały na przełomie XIX i XX stulecia jako reprezentacja polityczna ludności chłopskiej i pracowników najemnych wsi. Uczestniczyły w życiu parlamentarnym i w koalicjach rządowych⁵⁰. Warto podkreślić, że ich znaczenie wynikało z układu socjalno-demograficznego w omawianych państwach. Jak podkreśla znawca regionu: „rolnictwo i ludność wiejska miały decydujący lub co najmniej poważny wpływ na rozwój gospodarczy tej części Europy [...]. Ludność wiejska, w tym przede wszystkim chłopi, wywierali coraz poważniejszy wpływ na sytuację polityczną w poszczególnych państwach tej części Europy. Wyraźnie znalazło to wyraz w radykalizacji mas chłopskich w latach międzywojennych (1918–1939), która stanowiła zagrożenie dla istniejącego wówczas ustroju społeczno-politycznego”⁵¹. Po II wojnie światowej partie chłopskie stanowiły głównego konkurenta politycznego dla ugrupowań komunistycznych, które zaczęły przejmować władzę w omawianym regionie Starego Kontynentu. Ugrupowania agrarne zostały zdelegalizowane (*casus* Polskiego Stronnictwa Ludowego, FKGP), a przetrwać na legalnej scenie politycznej mogły tylko tzw. stronnictwa sojusznicze, które uznały dominującą rolę partii komunistycznej (odłam BZNS czy Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego)⁵².

50 Zob. szerzej: Z. Hemmerling, *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930*, Warszawa 1987; M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003; W. Walkiewicz, *Bulgaria: dzieje polityczne najnowsze*, Warszawa–Białystok 2018; A. Dubicki, *System partyjny Królestwa Rumunii. Uwarunkowania i funkcjonowanie*, Łódź 2013.

51 Zob. A. Koseski, *Ludność wiejska w strukturze społeczeństw krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej w XX wieku*, [w:] *Korzenie współczesności. Prace wybrane*, red. A. Koseski, Warszawa 2014, s. 199.

52 Zob. J. Jackowicz, *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, Warszawa 1997; K. Przybysz, *Kilka uwag o likwidacji niezależnego ruchu chłopskiego w Polsce*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo, Pułtusk

Po przełomie demokratycznym 1989 r. ugrupowania wspomnianego nurtu powróciły na sceny polityczne⁵³. W Bułgarii przedstawiciele ludowców w parlamencie zasiadali w latach 1990–2001, w Zgromadzeniu Narodowym Rumunii w kadencjach 1990–2000, z kolei w węgierskim Zgromadzeniu Krajowym w latach 1990–2002⁵⁴. Najwcześniej w zmieniającej się wewnętrznie Bułgarii – w listopadzie 1989 r. – wznowił działalność Bułgarski Ludowy Związek Chłopski im. Nikoły Petkowa. Trzydziestu ośmiu działaczy chłopskich wyłoniło tymczasowe władze, a od 15 stycznia 1990 r. działalność partii stała się legalna, po anulowaniu przez parlament bułgarski ustawy z 1947 r. delegalizującej ugrupowanie. Program stronnictwa deklarował ustanowienie rządów konstytucyjno-prawnych, ustanowienie gwarancji dla podstawowych praw i swobód, stworzenie podstaw sprawiedliwości społecznej, priorytet dla własności prywatnej, zwrot ziemi ich prawnym właścicielom oraz „przywrócenie szacunku narodu bułgarskiego do trudu rolnika i miłości do ziemi”⁵⁵. W programie akcentowano konieczność wypracowania demokratycznej alternatywy wobec legalnego wówczas BZNS oraz postulowano rehabilitację prześladowanych i więzionych niezależnych działaczy chłopskich skupionych wokół Nikoły Petkowa⁵⁶.

Warto podkreślić szczególnie rozbieżności organizacyjne i programowe ruchu agrarnego na początku przemian demokratycznych Bułgarii.

2009, s. 343–351; J. Gmitruk, *Dramatyczne losy przywódców chłopskich w Europie Środkowej*, [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. Rocznice urodzin*, red. A. Bartnicki, Pułtusk 2004, s. 645–667; A. Wojas, *Kooptacja ludowców do komunistycznego systemu politycznego w Polsce i jej konsekwencje*, [w:] *Historia i polityka...*, s. 557–569; J. Gmitruk, *Rozważania na temat modelu partii chłopskiej*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość...*, s. 333–342.

- 53 Zob. G. Karasimeonov, *Differentiation Postponed: Party Pluralism in Bulgaria*, [w:] *Party Formation in East-Central Europe. Post-communist politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*, red. G. Wightman, Aldershot, Cambridge 1995, s. 154 i nast.; J. Wojnicki, *Restytucja i przekształcenia ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Ruch ludowy w Polsce, w Europie i na świecie*, red. R. Kubicki, Kielce 2019, s. 65–92.
- 54 Zob. A. Antoszewski, *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej i Wschodniej*, Poznań–Wrocław 2005; idem, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004; M.G. Roskin, *The Emerging Party Systems of Central and Eastern Europe*, „East European Quarterly” 1993 (March), XXXII, nr 1, s. 46–62.
- 55 Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988–1991*, Warszawa 1992, s. 14; E. Pioskownik, *Bułgaria*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Sosnowiec 2005, s. 176.
- 56 Zob. B. Szajkowski, *Bulgaria*, [w:] *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, red. B. Szajkowski, Essex 1991, s. 30.

Liderzy BNZS im. N. Petkowa podjęli w 1990 r. działania integracyjne. Skierowano apel do polityków legalnej BZNS o opuszczenie koalicji rządowej z Bułgarską Partią Komunistyczną oraz podjęcie kroków na rzecz zjednoczenia ruchu ludowego. Lider partii historycznej, tzn. BZNS im. Petkowa, postawił jednocześnie cztery węzłowe warunki procesów integracyjnych wewnątrz ruchu agrarnego. Po pierwsze: nowe ugrupowanie będzie nosiło nazwę BZNS im. N. Petkowa; po drugie: wejdzie w skład koalicji demokratycznej Unii Sił Demokratycznych (SDS); po trzecie: organem prasowym stanie się „*Narodno zemedelsko zname*”, po czwarte: osoby posądzone o działalność niemoralną przed listopadem 1989 r. nie będą mogły przystąpić i działać w nowym ugrupowaniu⁵⁷.

Początkowo dotychczasowe ugrupowanie satelickie, tj. BZNS, przyjęło postulaty wysunięte przez partię historyczną. Powołana została nawet grupa robocza, której zadaniem było przygotowanie dokumentów programowych dla nowego ugrupowania chłopskiego. Jednakże silne były wpływy frakcji BZNS, zakładającej samodzielny start w wyborach parlamentarnych w czerwcu 1990 r., wobec czego rozmowy unifikacyjne ostatecznie poniosły fiasko. Można wymienić pięć przesłanek niepowodzenia rozmów zjednoczeniowych w obrębie ruchu agrarnego: (1) silne tendencje rozliczeniowe wewnątrz BZNS im. Petkowa, (2) nadmierne, wręcz dyktatorskie ambicje polityczne lidera partii historycznej Miłana Drenczewa, (3) brak wzajemnego zaufania wśród polityków obu ugrupowań, (4) tendencje do narzucania własnych rozwiązań przez liderów partii historycznej oraz (5) dążenie BZNS do pełnej samodzielności zjednoczonej partii, bez formalnego włączania w struktury organizacyjne SDS⁵⁸.

Czołowym politykiem agrarnym w latach 90. był Miłan Drenczew. Działał w młodzieżowej organizacji BZNS lat powojennych, za czasów przewodnictwa w partii Nikoły Petkowa. Aresztowany przez komunistyczne służby bezpieczeństwa razem z ówczesnym liderem, był prześladowany i śledzony aż do końca lat 80. Po upadku dyktatora komunistycznego Todora Żiwkova w listopadzie 1989 r. doprowa-

57 Zob. R. Woźnica, *Bułgarska polityka wewnętrzna a proces integracji z Unią Europejską*, Kraków 2012, s. 52.

58 Ibidem, s. 53.

dził do restytucji BZNS im. N. Petkova. Opowiadał się za udziałem partii w szerokiej koalicji – Unii Sił Demokratycznych – w wyborach 1990 r. Był zwolennikiem ewolucyjnego odsuwania partii postkomunistycznej od struktur władzy, przeciwstawiał się próbom przyspieszenia wyborów do Zgromadzenia Ludowego w 1991 r., do czego jednak doszło. W latach 1990 oraz 1991 podejmował próby zjednoczenia ruchu ludowego, jednakże nieskutecznie. Kongres partii w lutym 1992 r. nie zaakceptował umowy zjednoczeniowej i doprowadził do odsunięcia polityka od kierowania partią. Doprowadziło to do kolejnego rozłamu. Zwolennicy Drenczewa zdecydowali o opuszczeniu partii⁵⁹.

Z kolei na Węgrzech podobne procesy polityczne (tzn. pluralizację sceny politycznej, obejmującą również wznowienie działalności ugrupowań historycznych) zainaugurowano już rok wcześniej⁶⁰. W listopadzie 1988 r. zdecydowano o restytucji partii chłopskiej na Węgrzech (w podstołecznym Szentendrze oraz w budapeszteńskiej kawiarni Pilvax). W pierwszym dokumencie partyjnym – z listopada 1988 r. – pozytywnie odniesiono się do reform politycznych zainaugurowanych przez M. Gorbaczowa w ZSRR, opowiedziano się za rozbrojeniem i polityczną neutralnością. Zwrócono również uwagę na los ludności węgierskiej zamieszkałej poza macierzą. Główny nacisk został jednakże położony na przemiany społeczno-polityczne na Węgrzech. Rozumiano je jako pakiet szerokich zmian ustrojowych, obejmujący: kształtowanie nowoczesnego państwa prawnego, systemu wielopartyjnego, restytucję samorządów lokalnych. Akcentowano znaczenie wprowadzenia podziału władz wedle wzorców państw demokratycznych, oznaczających odpowiedzialność gabinetu przed Zgromadzeniem Krajowym. Kluczowe hasła dokumentu partyjnego określały tożsamość ideową ugrupowania – Bóg, Ojczyzna, Rodzina, Wolność i Równość⁶¹.

59 Zob. *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. J. Kofman, W. Roszkowski, Warszawa 2005, s. 282; L. Troxel, *Socialist Persistence in the Bulgarian Elections of 1990–1991*, „East European Quarterly” 1993 (January), XXVI, nr 4, s. 407–422.

60 Zob. S. Agócs, *The Collapse of Communist Ideology in Hungary – November 1988 to February 1989*, „East European Quarterly” 1993 (June), XXVII, nr 2, s. 187–202.

61 Zob. B. Góralczyk, *Węgierski pakiet*, Warszawa 2000, s. 84; J. Wojnicki, *Partia Drobnych Rolników na Węgrzech – od triumfu do marginalizacji*, [w:] *Więść i ruch ludowy w Polsce i w Europie. Tom 2. Idee, organizacje, środowiska*, red. S. Stęпка, F. Kampka, Warszawa 2012; P. Sula, *System partyjny Republiki Węgierskiej*, Wrocław 2005, s. 125; L. Kéri, Á. Levendel, *The First Three Years of a Multi-*

Głównym punktem programu ugrupowania była reprivatyzaacja ziemi, przejętej przez państwo węgierskie po 1947 r. Podkreślano znaczenie wartości chrześcijańskich w państwie i społeczeństwie. Głoszono potrzebę przeprowadzenia szybkiej i gruntownej prywatyzacji mienia państwowego, z zastosowaniem barier dla zagranicznych koncernów. Wysuwano konieczność wprowadzenia przyjaznego dla przedsiębiorców systemu podatkowego, z trzema programami podatkowymi – maksymalnym ustanowionym na poziomie 35%. Postulowano, by maksymalną stawkę podatku VAT ustanowić na poziomie 20%, a maksymalną stawkę podatku dla firm na poziomie 30%. Akcentowano potrzebę podjęcia negocjacji z wierzycielami w sprawie redukcji zadłużenia zagranicznego Węgier, pochodzącego przede wszystkim z lat 70. i 80. XX w. Podkreślano znaczenie wartości moralnych w systemie oświatowym państwa oraz opowiadano się za przywróceniem nauki religii w państwowych szkołach i placówkach edukacyjnych⁶².

Wyniki Partii Drobnych Rolników osiągnięte w elekcji do Zgromadzenia Krajowego w marcu i kwietniu 1990 r. (system dwóch tur wyborczych) wskazywały na poziom 11,7% oddanych głosów. Był to rezultat o 4–6% niższy od niektórych przedwyborczych sondaży. Dodatkowo w drugiej turze ugrupowanie nie zanotowało przesunięcia elektoratu w stronę swoich kandydatów w okręgach jednomandatuowych. Oznaczało to, zdaniem badaczy sceny politycznej, trwale przypisanie wyborców partii do ograniczonego i cząstkowego elektoratu. Poważnym defektem było wytworzenie schematu ugrupowania jednego tematu, jakim był zwrot ziemi rolniczej podlegającej kolektywizacji po 1947 r. W efekcie partia polityczna nie zdołała wypracować programu interesującego inne warstwy elektoratu i została skazana na ograniczoną liczebnie grupę wyborców⁶³.

Liderem ugrupowania został József Torgyán, co doprowadziło do kolejnych rozłamów w strukturze partii. W lutym 1992 r. lider ogłosił opuszczenie koalicji rządowej (gabinet Józsefa Antalla), jako przyczynę podając powolne przeprowadzanie reprivatyzaacji gruntów rolnych

-party System in Hungary [w:] *Party Formation in East-Central Europe. Post-communist politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*, red. G. Wightman, Aldershot 1995, s. 134 i nast.

62 Zob. N. Swain, *Hungary*, [w:] *New Political Parties of Eastern Europe...*, s. 161.

63 Zob. A. Korosenyi, *Węgierskie wybory parlamentarne – Rok 1990*, [w:] *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Warszawa 1991, s. 70.

i programu rekompensat dla byłych właścicieli ziemskich. Większość klubu parlamentarnego nie pogodziła się z tą decyzją i nadal wspierała rząd (33 deputowanych na ogółem 44 wybranych z list FKGP). Należy jednocześnie odnotować, iż pod przewodnictwem J. Torgyána ugrupowanie zaczęło nabierać cech partii populistycznej, co w konsekwencji doprowadziło do jej wykluczenia z Europejskiej Unii Ludowo-Demokratycznej⁶⁴.

Po upadku dyktatury Nicolae Ceaușescu w grudniu 1989 r. wznowiły legalną działalność ugrupowania polityczne, zdelegalizowane w czasie rządów komunistycznych. Do ugrupowań tych należy zaliczyć partię agrarną w Rumunii⁶⁵. Jak trafnie komentował rozwój sytuacji politycznej badacz dziejów regionu: „odnowione partie, przedstawiające przeważnie koncepcje inspirowane doświadczeniami z okresu międzywojennego i niedysponujące bliższą znajomością sytuacji oraz nastrojów panujących w kraju, nie znajdowały sposobu szybkiego przystosowania się do aktualnej sytuacji wewnętrznej. Ogół ludności, choć pragnął reform i serdecznie je akceptował, w sytuacji, w jakiej się znajdował, nie był gotów do powszechnego przyjęcia ogólnikowego programu odnowionych »starych partii«”⁶⁶.

W dokumencie programowym (*Partidul Național Țărănesc Creștin Democrat –PNȚCD*) zadeklarowano poparcie dla kształtowania systemu demokratycznego, ustanowienia instytucji państwa prawa oraz przywrócenia pluralistycznej sceny politycznej. Podkreślano znaczenie zmian w systemie społeczno-gospodarczym. Za kluczowe uznano wprowadzenie instytucji gospodarki rynkowej oraz przywrócenie własności indywidualnej ziemi. Akcentowano konieczność udziału państwa w życiu społeczno-gospodarczym Rumunii. Uznano za konieczne dokonanie zmian strukturalnych w systemie oświaty oraz ustanowienie realnej autonomii szkół wyższych. Uznano, iż dokona-

64 Zob. L. Benda, *System partyjny Węgier*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski, P. Fiala, R. Herbut i J. Sroka, Wrocław 2003, s. 85; K. Sobolewska-Mysłik, *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*, Kraków 1999, s. 115.

65 Zob. W. Bryndas, *Rumunia*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy...*, s. 140; M. Willaume, *Rumunia. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa 2004; J. Wojnicki, *Caraniści z Partii Narodowo-Chłopskiej: od dominacji do marginalizacji*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 2018, nr 37, s. 205–217; S.D. Roper, *The Romanian Party System and the Catch-All Party Phenomenon*, „East European Quarterly” 1995 (January), XXVIII, nr 4, s. 519–535.

66 Zob. V. Stanimirović, *Rumuńskie transformacje*, [w:] *Historia i polityka...*, s. 676.

nie narodowego odrodzenia będzie możliwe tylko w oparciu o system wartości chrześcijańskich. W systemie politycznym zwracano uwagę na konieczność wprowadzenia podziału władz oraz system wolnych wyborów na wszystkich szczeblach władz publicznych (od poziomu lokalnego do centralnego). Uznano za konieczne równouprawnienie narodów i religii w państwie, w duchu proklamacji Alba Iulia z 1 grudnia 1918 r. Program odnosił się również do kwestii przygotowania i uchwalenia nowej ustawy konstytucyjnej. Rozwiązania konstytucyjne – jak postulowano – powinny być kreowane w duchu praw człowieka, zgodnie z dokumentami KBWE z Helsinek (sierpień 1975 r.). Opowiadano się za odejściem od zasad centralizmu demokratycznego, rozwiązaniem spółdzielni rolnych i oddaniem ziemi właścicielom indywidualnym. Deklarowano konieczność przeprowadzenia reformy rolnej, przyznania ludności chłopskiej po minimum 2 ha na gospodarstwo rodzinne. W zakresie polityki zagranicznej opowiadano się za likwidacją bloków militarnych (zarówno Układu Warszawskiego, jak i NATO). Zwracano uwagę na konieczność przywrócenia tradycji kulturalnych i historycznych, niszczonej i zakazanej w okresie rządów komunistycznych⁶⁷.

Czołowym politykiem agrarnym w Rumunii w latach 90. XX w. był Corneliu Coposu, sekretarz ówczesnego lidera chłopskiego Iuliu Maniu. Po przejściu władzy przez komunistów był więziony i przesładowany za dotychczasową działalność polityczną. W latach 70.–80. podejmował próby organizacji struktur PNT wśród emigracji w Europie Zachodniej i w Ameryce. W 1987 r. afiliował nielegalne struktury partii agrarnej przy Europejskiej Unii Chrześcijańskich Demokratów. Powrócił do Rumunii po rewolucji grudniowej i stanął na czele reaktywowanej partii. Był inicjatorem utworzenia szerokiej koalicji – Konwencji Demokratycznej Rumunii – i został jej pierwszym przewodniczącym. Wysunął kandydaturę Emila Constantinescu na prezydenta. Miał poglądy monarchiczne, był zwolennikiem powrotu ostatniego króla – Michała I – do kraju, opowiadał się za zarządzeniem w powyższej kwestii ogólnonarodowego referendum. W polityce zagranicznej był konsekwentnym przeciwnikiem ZSRR, a potem

67 Zob. B. Szajkowski, *Romania, [w:] New Political Parties of Eastern Europe...*, s. 236.

Federacji Rosyjskiej. Opowiadał się za odprężeniem w relacjach rumuńsko-węgierskich⁶⁸.

W 1992 r. politycy opozycyjni wobec postkomunistycznego układu władzy skupionego wokół Iona Iliescu doprowadzili do utworzenia szerokiej koalicji – Konwencji Demokratycznej Rumunii (*Conventia Democratică din România* – CDR). Jej inicjatorem i liderem został przewodniczący caranistów Corneliu Coposu. W skład koalicji weszło kilkanaście ugrupowań – oprócz caranistów, ugrupowania historyczne, takie jak: partia liberalna, socjaldemokratyczna. Zaproponowany program koalicji z konieczności miał charakter eklektyczny i wysuwał na czoło wspólne postulaty polityczne i społeczno-gospodarcze⁶⁹. Konwencja przegrała wybory parlamentarne i prezydenckie przeprowadzone jesienią 1992 r., ale z kolei odniosła sukces cztery lata później⁷⁰. Polityk wskazany przez nestora caranistów, Emil Constantinescu, pokonał w drugiej turze elekcji prezydenckiej Iona Iliescu i został drugim prezydentem Rumunii.

Podsumowanie

Parlamentarne ugrupowania ludowe, funkcjonujące w Europie Środkowej i Wschodniej od rozpoczęcia procesu transformacji, opowiadały się za wprowadzeniem porządku demokratycznego, opartego na konstytucji, gwarantującego prawa i swobody obywatelskie, wprowadzającego zasadę trójpodziału władzy i samorządności. Wspólną cechą koncepcji programowych było poparcie dla przemian wolnorynkowych, przy czym w obszarze rolnictwa wolny rynek miał być ograniczony poprzez dopuszczenie ingerencji państwa, dającej możliwość ochrony wewnętrznego rynku rolnego. Najbardziej proliberalne podejście do kwestii gospodarczych należy przypisać polskiemu nurtowi ruchu ludowego, związanemu z osobą Józefa Ślisza (PSL „Solidarność”, SLCh, SKL). Podstawą ideologiczną było odwołanie do wartości

68 Zob. *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 206.

69 Zob. S. Roper, *From Opposition to Government Coalition: Unity and Fragmentation within the Democratic Convention of Romania*, „East European Quarterly” 1998 (January), XXXI, nr 4, s. 519–535.

70 Zob. A. Burakowski, *System polityczny współczesnej Rumunii*, Kraków 2014; V. Tismaneanu, *Romanian exceptionalism? Democracy, ethocracy, and uncertain pluralism in post-Ceaușescu Romania*, [w:] *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, red. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge 1997, s. 420 i nast.; M. Banasiak, *Wygrał myśliciel*, „Gazeta Wyborcza”, 18.11.1996, s. 6.

chrześcijańskich. Ugrupowania rumuńskie, bułgarskie oraz węgierskie silnie akcentowały potrzebę prywatyzacji ziemi, co wynikało z zasięgu kolektywizacji w wymienionych państwach. Polskie ugrupowania ludowe posiadały rozbudowane części programu dotyczące polityki zagranicznej. Postulowały konieczność przystąpienia Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz potrzebę włączenia się w proces integracji europejskiej, przychylając się do koncepcji określanej jako „Europa Ojczyzn”.

Bibliografia

- Agócs S., *The Collapse of Communist Ideology in Hungary – November 1988 to February 1989*, „East European Quarterly”, XXVII, nr 2, June 1993.
- Antoszewski A., *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej i Wschodniej*, Poznań–Wrocław 2005.
- Antoszewski A., *System polityczny RP*, Warszawa 2012.
- Antoszewski A., *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004.
- Archiwum Sejmu, *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania rządu wraz z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania, 2. posiedzenie Sejmu w dniu 8 listopada 1993, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf>.
- Archiwum Sejmu, *Wystąpienie A. Łuczaka podczas obrad Zgromadzenia Narodowego w dniu 22 września 1994*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf>.
- Banasiak M., *Wygrał myśliciel*, „Gazeta Wyborcza”, 18.11.1996.
- Benda L., *System partyjny Węgier*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski, P. Fiala, R. Herbut i J. Sroka, Wrocław 2003.
- Broszura wyborcza SLCh 1993*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001.
- Bryndas W., *Rumunia*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Sosnowiec 2005.
- Burakowski A., *System polityczny współczesnej Rumunii*, Kraków 2014.
- Czas na zmianę... Program społeczno-gospodarczy PSL*, [w:] *Wybory 2001. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2002.
- Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 10.
- Dokumenty programowe z V kongresu PSL*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2004.
- Dubicki A., *System partyjny Królestwa Rumunii. Uwarunkowania i funkcjonowanie*, Łódź 2013.
- Gmitruk J., *Dramatyczne losy przywódców chłopskich w Europie Środkowej*, [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. Rocznicę urodzin*, red. A. Bartnicki, Pułtusk 2004.

- Gmitruk J., *Rozważania na temat modelu partii chłopskiej*, [w:] *Przeszłość i terażniejszość. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo, Pułtusk 2009, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323540946.pp.66-81>.
- Góralczyk B., *Węgierski pakiet*, Warszawa 2000.
- Hemmerling Z., *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930*, Warszawa 1987.
- Indraszczyk A., *Polski ruch ludowy wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2014.
- Jackowicz J., *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988–1991*, Warszawa 1992.
- Jackowicz J., *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, Warszawa 1997.
- Jakiej chcemy Polski. Dokumenty programowe*, Warszawa 1991.
- Karasimeonov G., *Differentiation Postponed: Party Pluralism in Bulgaria*, [w:] *Party Formation in East-Central Europe. Post-communist politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*, red. G. Wightman, Aldershot, Cambridge 1995.
- Kéri L., Levendel Á., *The First Three Years of a Multi-party System in Hungary* [w:] *Party Formation in East-Central Europe. Post-communist politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*, red. G. Wightman, Aldershot 1995.
- Klimek M., *Samorząd terytorialny w deklaracjach ideowych i praktyce politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego w III Rzeczypospolitej*, Lublin 2013.
- Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie. Podstawowe dokumenty. Skład władz, 27 listopada 1989* [b.m.w.].
- Korosenyi A., *Węgierskie wybory parlamentarne – Rok 1990*, [w:] *Wybory i rodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Warszawa 1991.
- Koseski A., *Ludność wiejska w strukturze społeczeństw krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej w XX wieku*, [w:] *Korzenie współczesności. Prace wybrane*, red. A. Koseski, Warszawa 2014.
- Kozień T., *Ludowa i narodowa wizja integracji europejskiej u progu XXI wieku*, „Myśl Ludowa” 2009, nr 1.
- Krawcewicz A., *Polityka wschodnia w koncepcjach Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2014, nr 2, <https://doi.org/10.15804/npw2014212>.
- Kuczur T., *Polityczny ruch ludowy w Polsce – transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne*, Toruń 2005.
- Kuźniar R., *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- Pioskowik E., *Bułgaria*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Sosnowiec 2005.
- Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”. W trosce o jutro Polski. Korekcyjny program gospodarczy PSL „Odrodzenie”*, [w:] K. Olesiak, *Kto kupczy polską wsią... Z Kazimierzem Olesiakiem rozmawia Jan Machynia*, Warszawa 1992.

- Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001.
- Program Akcji Wyborczej Solidarność*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2004.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (projekt)*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991*, cz. 1, red. I. Słodkowska, Warszawa 1995.
- Projekt programu PSL (Mikołajczykowskiego)*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 15.
- Przybysz K., *Kilka uwag o likwidacji niezależnego ruchu chłopskiego w Polsce*, [w:] *Przeszłość i terażniejszość. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo, Pułtusk 2009, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323540946.pp.66-81>.
- Roper S.D., *From Opposition to Government Coalition: Unity and Fragmentation within the Democratic Convention of Romania*, „East European Quarterly”, XXXI, nr 4, January 1998.
- Roper S.D., *The Romanian Party System and the Catch-All Party Phenomenon*, „East European Quarterly” 1995 (January), XXVIII, nr 4.
- Roskin M. G., *The Emerging Party Systems of Central and Eastern Europe*, „East European Quarterly” 1993 (March), XXXII, nr 1.
- Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. J. Kofman, W. Roszkowski, Warszawa 2005.
- Sobolewska-Myślik K., *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*, Kraków 1999.
- Stanimirović V., *Rumuńskie transformacje*, [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. Rocznicę urodzin*, red. A. Bartnicki, Pułtusk 2004.
- Sula P., *System partyjny Republiki Węgierskiej*, Wrocław 2005.
- Swacha P., *Elity parlamentarne ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce (1989–2001)*, Warszawa 2019, <https://doi.org/10.18778/1506-6541.25.14>.
- Swacha P., *Integracja europejska i współpraca regionalna w koncepcjach programowych parlamentarnych partii ludowych w Polsce (1989–2004)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2019, nr 3.
- Swain N., *Hungary*, [w:] *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, red. B. Szajkowski, Essex 1991.
- Szajkowski B., *Bulgaria*, [w:] *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, red. B. Szajkowski, Essex 1991.
- Szajkowski B., *Romania*, [w:] *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*, red. B. Szajkowski, Essex 1991.
- Szamik J., *Polskie Stronnictwo Ludowe 1990–2005*, Warszawa 2016.
- Tanty M., *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001.
- Tismaneanu V., *Romanian exceptionalism? Democracy, ethocracy, and uncertain pluralism in post-Ceaușescu Romania*, [w:] *Politics, Power, and the*

- Struggle for Democracy in South-East Europe*, red. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge 1997, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511559228.011>.
- Troxel L., *Socialist Persistence in the Bulgarian Elections of 1990–1991*, „East European Quarterly” 1993 (January), XXVI, nr 4.
- Walkiewicz W., *Bułgaria; dzieje polityczne najnowsze*, Warszawa–Białystok 2018.
- Wieś i rolnictwo w programie społeczno-gospodarczym PSL u progu XXI wieku*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowski, M. Dołbakowska, Warszawa 2004.
- Willaume M., *Rumunia. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa 2004.
- Wojas A., *Kooptacja ludowców do komunistycznego systemu politycznego w Polsce i jej konsekwencje*, [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. Rocznicę urodzin*, red. A. Bartnicki, Pułtusk 2004.
- Wojnicki J., *Caraniści z Partii Narodowo-Chłopskiej: od dominacji do marginalizacji*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 2018, nr 37.
- Wojnicki J., *Partia Drobnych Rolników na Węgrzech – od triumfu do marginalizacji*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i w Europie. Tom 2. Idee, organizacje, środowiska*, red. S. Stępka, F. Kampka, Warszawa 2012.
- Wojnicki J., *Restytucja i przekształcenia ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Ruch ludowy w Polsce, w Europie i na świecie*, red. R. Kubicki, Kielce 2019.
- Woźnica R., *Bułgarska polityka wewnętrzna a proces integracji z Unią Europejską*, Kraków 2012.
- Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 13.
- Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, [w:] *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut*, Warszawa 1998.